

HET VERENIGINGSLEVEN EN DE PUBLIEKE RUIMTE 1815~1830

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

De spreker opende met een verontschuldiging:

*'Het zij mij vergund, om voor een der meest dagelijksche onderwerpen van algemeene opmerking en belangstelling Uwe aandacht gedurende eenige oogenblikken te vragen. Schijn ik U bij die keuze meer aan mijne bijzondere betrekking, dan aan het doel dezes Genootschaps te hebben toegegeven, zoo verzoek ik U, elk met zijn eigene maat te meten, en mijne spreekbeurt te beschouwen als eene verpoozing van de meer fijne en uitgezochte bespiegelingen van smaak en fraaye letteren, waarover andere redenaars U doorgaans onderhouden.'*¹

Aan het woord was Johan Rudolf Thorbecke, hoogleraar staatswetenschappen aan de in 1817 opgerichte Rijksuniversiteit te Gent. Hij sprak op 22 januari 1830 over de 'invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen' en deed dat voor de 'Maatschappij voor Nederlandsche Tael- en Letterkunde *Regat Prudentia Vires*'. Dit genootschap was in Gent gevestigd door Thorbeckes Hollandse collega Joannes Matthias Schrant, hoogleraar vaderlandse letterkunde en welsprekendheid en had ten doel de Nederlandse cultuur te bevorderen in deze Vlaamse stad waar de bovenlaag zich, zoals bijna overal, hoofdzakelijk in het Frans uitdrukte. Het publiek bestond uit academische collega's en Gentse notabelen. Afgezien van het ongebruikelijke onderwerp was het een typische genootschapsavond.

De genootschappelijkheid of sociabiliteit, omschreven als een behoefte om met gelijkgestemden activiteiten te ontplooiën, groeide vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw snel door de oprichting van talrijke verenigingen. Het waren bij uitstek stedelijke, mannelijke en burgerlijke initiatieven, maar ook andere bevolkingsgroepen organiseerden zich. In deze bijdrage ga ik dieper in op het belang van formele sociabiliteit (het verenigingsleven) voor de ontwikkeling van de 'publieke ruimte' in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Voor de Noordelijke Nederlanden is dit terrein al behoorlijk in kaart gebracht. In welke mate hebben

verenigingen bijgedragen tot een politieke openbaarheid en hoe functioneerden de genootschappen hierin? Ik zal daarbij zowel aandacht hebben voor de rol die verenigingen speelden bij politieke en culturele mobilisatie als voor de veranderde rol van verenigingen in de relatie tussen staat, natie en individu.

IMITATIE, DISTINCTIE EN EGALISERING

Het verenigingsleven kende een diversiteit waarvan de grenzen in grote lijnen samenvielen met sociale en religieuze groepen. Burgers en middengroepen hadden hun schouwburgen en genootschappen, arbeiders hun cafés en clublokalen. In Gent alleen al waren er anno 1830 een vijftigtal sociaal-culturele verenigingen, wat beslist geen uitzondering was. In elke stad van betekenis ontwikkelde zich voor elke sociale groep wat wils. De adel wisselde nog steeds het publieke stadsleven met de private salon. In essentie hadden ze echter dezelfde functies. Relatief nieuw en daterend uit de achttiende eeuw waren de burgerlijke genootschappen. De beslotenheid en het private karakter van de adellijke salons, waar schrijvers, muzikanten en kunstenaars ontvangen werden, werd door de opkomende burgerij ingeruild voor kunst- en letterkringen. Al sinds de Franse tijd werden in steden als Gent, Antwerpen en Brussel 'Sociétés des Arts' en 'Sociétés de Littérature' opgericht, waar kunstenaars en dilettanten elkaar konden ontmoeten. Ze richtten ook steunfondsen op waardoor ook het individuele mecenaat langzaam collectief werd.

De kunst- en letterkundige genootschappen konden na 1815 zonder al te veel problemen hun werkzaamheden voortzetten. De leden konden gebruikmaken van de bibliotheek en in zachte fauteuils de krant lezen. Desgewenst konden de heren iets eten of drinken. Er werden ook lezingen en andere activiteiten georganiseerd. Andere genootschappen hadden geen eigen gebouw, maar kwamen in een publiek établissement bijeen. De lezingen werden met de jaren belangrijker en er ontwikkelde zich een lezingencircuit waarin niet alleen lokaal maar ook nationaal en zelfs internationaal welbespraakte journalisten en *letterheren* om een causerie gevraagd werd. Meestal hadden deze lezingen een literair-cultureel of taalkundig onderwerp, maar in toenemende mate kwamen ook publieke zaken en politiek aan de orde.

Een mooi voorbeeld hiervan is de hiervoor geciteerde 'marxistische' en postuum uitgegeven lezing die Thorbecke in 1830 gaf. Vooral na 1830 werden ook, naar Frans voorbeeld, 'cercles' opgericht, besloten gezelschappen of sociëteiten van burgerheren, waarbinnen kunst en letteren of andere activiteiten beoefend werden. Deze associaties van burgers waren wel op zichzelf besloten of beperkt toegankelijk, maar samen vormden zij toch min of meer een maatschappelijke communicatieruimte.

Burgerlijke verenigingen hadden sinds de achttiende eeuw in principe een open karakter, maar in de praktijk was de toegang tot deelneming of lidmaatschap doorgaans beperkt tot burgerlijke kringen en tot mannen. Zoals Aerts en Te Velde terecht opmerkten, is het geen toeval dat de constructie van het (staats)burgerschap vanaf de achttiende eeuw samenvalt met de opkomst van de moderne genootschappen. Die genootschappen probeerden de burger sociaal en cultureel te vormen door een algemeen ideaal te ontwerpen. Een voorbeeld biedt de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De vele lokale afdelingen van het Nut zijn cruciaal geweest voor de verspreiding van de gedachte dat alle mannen en vrouwen tot volwaardige burgers konden worden opgevoed: in eerste instantie binnen het genootschap maar door middel van diverse educatieve activiteiten ook erbuiten. Het Nut kreeg vanaf 1819 ook vaste grond in de zuidelijke provinciën. De combinatie van Verlichtingsidealen en protestantisme maakte een onverdeeld succes onmogelijk in het katholieke België, maar de centrale ideeën en later ook de organisatiestructuur van het Nut zouden bij de Belgische liberalen wel doorleven na 1830 en in de jaren 1850 weer opflakkeren. Was het Nut nog een relatief open organisatie, de meeste genootschappen, verenigingen, sociëteiten en cercles reproduceerden eerder de culturele, sociale, religieuze en genderbreuklijnen dan dat zij die overbruggen.

Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bleef de cultuur in Vlaanderen hoofdzakelijk Franstalig. Dat gold voor het theater en voor de toonaangevende tijdschriften. De Gentse 'Société des Beaux-Arts et de Littérature' presenteerde wel Noord-Nederlandse lettervruchten, maar deed weinig om de Nederlandse taal en literatuur te bevorderen. Het is dan ook geen toeval dat in 1821 onder het

voorzitterschap van de Nederlandse taalkundige en priester J.M. Schrant met de steun van de overheden een nieuwe Maatschappij voor Nederlandsche Tael- en Letterkunde werd opgestart. Als voorbeeld gold de al in 1766 opgerichte Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. In hetzelfde rijtje hoort het in 1818 opgerichte Brusselse literaire genootschap Concordia, dat ook nadrukkelijk de beoefening van de wetenschappen en 'de bevordering van de zedelijke beschaving' centraal plaatste.

Daarnaast ontwikkelden *sociétés savantes* of geleerdengenootschappen zich samen met de oudere academies tot een min of meer publieke vorm van intellectuele sociabiliteit. Ondanks hun gesloten organisatiestructuur hadden zij een publieke doelstelling, namelijk de bevordering van de wetenschappen en wetenschappelijke popularisatie, van biologie tot taal- en letterkunde. Niet zelden waren hun bibliotheken en kabinetten ook toegankelijk voor niet-leden. Nadat hun werking onder Frans bewind 22 jaar werd opgeschort, opende Willem I in 1816 opnieuw de deuren. In de samenstelling van hun ledenbestand zien we een balans tussen Zuid- en Noord-Nederlandse leden. Door prijsvragen en publicaties trachtten de wetenschappelijke genootschappen invloed te hebben op het (wetenschappelijke) debat. Toch bleven hun werking en bereik beperkt.

Samen met de lokale geleerdengenootschappen en ook de nieuw opgerichte rijksuniversiteiten te Gent, Luik en Leuven, droeg de Koninklijke Academie van Wetenschappen en Letteren in Brussel bij tot een bloeiend intellectueel klimaat. Tot ergernis van velen werd dat klimaat wel mede bepaald door de vele buitenlandse hoogleraren die het docentenkorps in de universiteitssteden kwamen versterken. Professoren en wetenschappers uit de Noordelijke Nederlanden maar vooral ook vanuit Frankrijk en de rest van Europa drukten een stevig stempel op het intellectuele leven én het verenigingsleven.

Daarnaast is er de rol van de Franse revolutionaire academici, journalisten en literatoren die actief waren in de Zuidelijke Nederlanden na de val van Napoleon. Zij waren cruciaal voor de ontwikkeling van de pers en het verenigingsleven. Een aantal van deze ballingen is met name belangrijk geweest voor de radicalisering van de vrijmetselarij en het Belgische liberalisme. De vrijmetselarij mag in de Zuidelijke Neder-

landen dan wel tot volle wasdom gekomen zijn in de Franse tijd, de loges waren toen bepaald geen centra van radicaal Verlichtingsdenken. Dit veranderde na 1815. In een aantal werkplaatsen werd de basis gelegd van een genootschappelijkheid en culturele mobilisatie die ook na 1830 als voedingsbodem zou gaan fungeren voor politieke mobilisatie. Meer in het algemeen kan worden gesteld dat Franse liberale ballingen een stevig stempel gedrukt hebben op de liberale opinievorming en politieke cultuur. Buiten de loges deden ze dat bijvoorbeeld met een tijdschrift als *le Vrai Libéral* (1817-1821). Van een aantal Gentse werkplaatsen weten we dat ze samen met de minder gesloten literaire genootschappen na 1830 ook een draagvlak creëerden voor het orangisme. Nadien kwamen daar de antiklerikale mobilisatie en strijd bovenop.

CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT

De vraag dringt zich op naar de continuïteit en discontinuïteit tussen de vroegmoderne en moderne tijd. Veel associatievormen waren immers al veel ouder. Broederschappen, gilden en schutterijen vormden al in eerdere eeuwen burgerverenigingen, die vaak bijdroegen aan het zelfbewustzijn van steden en maatschappelijke groepen. Voor een deel stonden zij in oppositie tegenover de overheden, ten dele ook hadden zij gefunctioneerd als partners in sociaal, politiek en cultureel beleid. Het verschil met de nieuwe associaties die uit de Verlichting voortkwamen was wel dat deze altijd vrijwillige verbanden van individuen waren. Dat gold voor de oudere corporatistische verenigingsvormen niet. In de Franse tijd was formeel een einde gemaakt aan de vroegmoderne corporatistische organisaties. Een aantal functies van de religieuze broederschappen, gilden en ambachten werd overgenomen door andere organisatievormen, maar bijvoorbeeld de schutters- en schermgilden leefden gewoon verder. Al heel snel na het uitvaardigen van de wet Le Chapelier in 1791, die de gilden ontbond en verbood, schoten de 'beurzen' als paddenstoelen uit de grond. Dat deze bijstandsfondsen binnen de traditie van de ambachten en de gilden ook een sociaal-culturele functie hadden is duidelijk. Van de leden werd verwacht dat ze zich hielden aan in reglementen vastgelegde gedragscodes en ook de geregelde bijeenkomsten resulteerden in het cultiveren van een collectieve identiteit. Deze culturele functies werden ook

overgenomen door de nieuwe bijstandsfondsen. Er werden ook in toenemende mate, met wisselend succes, bijstandsfondsen voor en door fabrieksarbeiders opgericht.

Een andere constante is dat de werking van genootschappen en verenigingen gelegitimeerd werd door lokale publieke en religieuze instanties. De rederijderskamers en taal- en letterkundige kringen werden actief door de overheden ondersteund. Literaire genootschappen werden een belangrijk instrument van de natievormende cultuur- en taalpolitiek van Willem I. Binnen genootschappen zoals het door Willem ook financieel ondersteunde Concordia werd wel gearzeld tussen een strategie van assimilatie of differentiatie binnen de Groot-Nederlandse ruimte. Opmerkelijk is dat uit het Noorden afkomstige leden niet noodzakelijk voor taal- en letterkundige assimilatie pleitten. De uit Breda afkomstige Lodewijk Gerard Visscher, vanaf 1826 hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in Luik, nam zelfs ontslag uit Concordia omdat hij vond dat het niet de taak was van een genootschap om 'het gouvernement te behagen, de ministers te vleyen en zich zelven ambten en posten te bezorgen'.²

PROTEST EN 'CONTENTION'

De latere beeldvorming rond het verlichte despotisme van Willem I mag ons niet doen vergeten dat de grondwet van 1815 voorzag in enkele nieuwe grondwettelijke vrijheden die van groot belang waren voor het gebruik van de publieke ruimte, hier opgevat als communicatieve ruimte. Het in vergelijking met andere landen relatief liberale persregime zorgde voor het opveren van de pers- en boeknijverheid. Speciaal daartoe opgerichte leesclubs kenden niet dezelfde hoge vlucht als in de Noordelijke Nederlanden, maar zowat elke bovenvermelde vereniging had een eigen bibliotheek of leeskabinet. Lezen en voorlezen bracht mensen bij elkaar. Tot in de cafés die gefrequenteerd werden door arbeiders en kleinburgers lagen kranten en periodieken ter inzage. In een aantal regio's begon het analfabetisme ook lichtjes te dalen. De persvrijheid was echter broos en relatief. De flinterdunne grens tussen (financiële) steun en controle die kenmerkend is voor de cultuur- en onderwijspolitiek van Willem I in het algemeen, is ook hier moeilijk te trekken.

De grondwet voorzag in nog een ander belangrijke grondwettelijk verankerd recht: het petitierecht. Het petitierecht is in het onderzoek naar collectieve actie en sociale bewegingen wat op de achtergrond komen te staan. Zoals eerder overtuigend betoogd door David Zaret waren zowel het printmedium als de petitie cruciale elementen in de evolutie waarin de publieke opinie mee de politieke besluitvorming zou gaan bepalen. De grondwet van 1815 stipuleerde dat elke burger het recht had op persoonlijke titel, of in naam van een vereniging, een petitie op te stellen. Aanvankelijk maakten vooral beroepsgroepen en ook een zeldzame keer fabrieksarbeiders gebruik van het petitierecht. Afhankelijk van hun eisen -meestal van sociaaleconomische aard- veranderden ze de geadresseerde. De petitie werd ook geregeld gebruikt tijdens de zogenaamde procedures *de commodo et incommodo*. Deze procedure bij de vergunning van een schadelijke of gevaarlijke inrichting voorzag vanaf 1810 in een buurtonderzoek en niet zelden werd van deze procedure gebruikgemaakt om protest aan te tekenen. De petitie was hierbij een beproefd middel om gehoord te worden.

In de aanloop van de Belgische omwenteling werd vanaf 1828 op grote schaal de petitie ingezet als actierepertoire. Een gelegenheids-coalitie van adel, clerus en een deel van de burgerij en de pers orkestreerde zelfs een heuse petitiebeweging, waarin petities het centrale actierepertoire werden in een heuse campagne tegen Willem I. Ze hebben zonder meer bijgedragen tot de voortschrijdende politieke bewustwording bij grote delen van de bevolking, zelfs bij analfabeten die niet begrepen wat ze ondertekenden. Begin september 1830 maakten ook de tegenstanders van de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden gebruik van het petitierecht om hun grieven kenbaar te maken. In de Gentse 'Société Littéraire Concorde' werd een petitie in een mum van tijd ondertekend door driehonderd burgers. Dezelfde petitie lag ook ter ondertekening in tal van andere genootschapslokalen en in vier werkplaatsen van vrijmetselaars.³ Uiteindelijk zouden enkele duizenden Gentenaars de petitie ondertekenen. Dit is slechts één van de vele voorbeelden van het groeiende belang van formele sociabiliteit voor politieke mobilisatie.

Ook de reeds vermelde bijstandsfondsen of beurzen werden gebruikt om politiek te mobiliseren (of om over politiek te discussiëren).

Sommige beurzen hadden louter als doel de sociaal-culturele functies van ambachten te continueren, andere waren eerder gericht op het beschermen van de belangen tegenover de individuele werkgever. We weten dat ze een voedingsbodem gecreëerd hebben voor de stakingen die ze ook financieel ondersteunden. In Gent waren er tussen 1815 en 1830 minstens vierendertig stakingen en verschillende rellen. Bij een aantal daarvan zien we duidelijk de hand van de bijstandsfondsen. Deze werden dan ook juridisch bestreden. De organisatie van ambachtsslui werd oogluikend toegestaan, maar de bijstandsfondsen van fabrieksarbeiders konden op meer weerstand rekenen van de (lokale) overheden. Met de revoluties nog fris in het achterhoofd vreesden de politieke elites het politiek mobiliserende potentieel van de beurzen. Anderzijds waren de beurzen voor de overheden ook belangrijk als sociaal-politiek disciplinerend instrument en het uitvlakken van de gevolgen van honger, ziekte en werkloosheid. Een belangrijke nuance is hier wel dat niet de belangen van de arbeiders als dusdanig maar wel die van de particuliere groep centraal stonden. Niettegenstaande de vele overeenkomsten met de latere syndicaten moeten we er ons daarom voor hoeden te snel te spreken over een vroege arbeidersbeweging in de betekenis die er in de tweede helft van de negentiende eeuw aan gegeven werd.

Concluderend kunnen we stellen dat het relatief liberale klimaat van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden misschien niet de aard van de sociabiliteit veranderde, maar wel de intensiteit en de mate waarin die fungeerde als voedingsbodem voor politieke mobilisatie. Minstens even belangrijk als de genootschappen waren de publicaties die in de genootschappen gelezen werden of door de genootschappen als communicatiemiddel werden gebruikt. Lezingen, rondreizende letterheren en publicaties zorgden ervoor dat de meestal in zichzelf gekeerde genootschappen opgenomen werden in een complex dat mede de nationale en transnationale publieke ruimte vorm gaf. Dit complex of conglomeraat bleef al bij al wel kleinschalig en de meeste genootschappen bleven in sterke mate in zichzelf gekeerd. Aan politiek in strikte zin werd bovendien relatief weinig gedaan. Daar was tijdens de Restauratie ook weinig ruimte voor. We zien echter wel de fundamenteën van de liberale politieke cultuur en de latere democratiseringsprocessen die

Willem niet onder ogen wou zien. De communicatieve ruimte in de Zuidelijke Nederlanden was door de aanwezigheid van de vele Nederlandse ambtenaren en intellectuelen ook verweven met de Noord-Nederlandse politieke openbaarheid, maar dat was net zozeer het geval met de Franse. Er waren ook grote verschillen met de Noordelijke Nederlanden. Daar was rond 1800, volgens Kloek en Mijnhardt, de overtuiging gemeengoed geworden dat sociabiliteit, gezelligheid en beschaving hand in hand gingen. Zich verenigen en publieke relaties beleven diende als een morele plicht te worden gecultiveerd. Deze morele connotatie, die we bijvoorbeeld terugvinden bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, is veel minder prominent aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden. Ook daar schoten verenigingen als paddenstoelen uit de grond, maar minder uit morele noodzaak.

Noten

- 1 J.R. THORBECKE, 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen', in: K.H. BOERSEMA, *Johan Rudolf Thorbecke; een historisch-critische studie*, Leiden, 1949, pp. 458 – 469, p. 458.
- 2 Geciteerd in: J. WEIJERMARS, *Stiefbroeders: Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*. Verloren, Hilversum, 2012, p. 169.
- 3 Prosper CLAEYS, *Mémorial de la ville de Gand 1792-1830*, Vuylsteke, 1902, p. 533.

Literatuur

Remieg AERTS, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Meulenhoff, Amsterdam, 1997.
 Jean Pierre CHALINE, *Sociabilité et érudition. Les sociétés savantes en France: XIXe-XXe siècles*. Paris, 1995, 270 p.
 Bert DE MUNCK, 'Sociabiliteit: motieven en vertogen van het middenveld: (vroeg)moderne sociabiliteit tussen 'civil society' en sociaal kapitaal', in *De achttiende eeuw*, 39 (2007) 2.
 Greet DRAYE, *Laboratoria Van De Natie: Literaire Genootschappen In Vlaanderen 1830-1914*. Vantilt, Nijmegen, 2009.

- J. KLOEK, W. W. MIJNHARDT en E. KOOLHAAS-GROSFELD, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. SDU, Den Haag, 2001.
- W. W. MIJNHARDT, *Tot Heil Van 't Menschdom: Culturele Genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Rodopi, Amsterdam, 1988.
- Kathlijn PITTOMVILS, 'De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de eerste helft van de negentiende eeuw. Solidariteit, staking en/of segmentering?', in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 25 (1994): 433-479.
- Niek C.F. VAN SAS, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2005.
- Guy SCHRANS, *Van Wit naar Blauw: Gent tussen 1780 en 1842*. Snoeck, Gent, 2010.
- Henk TE VELDE en Remieg AERTS, 'Inleiding', in: idem (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kok Agora, Kampen, 1998, p. 9-27.
- Henk TE VELDE, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* (2004) 193-205.
- Jeffrey TYSENS, *In Vrijheid Verbonden: Studies over Belgische Vrijmetselaars en hun maatschappijproject in de 19e Eeuw*. Liberaal Archief, Gent, 2009.
- Maarten VANDEWALLE, *Contentious Politics in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)*. UGent, Gent, 2014, 146 p. (Onuitgegeven Masterscriptie).
- Janneke WEIJERMARS, J., *Stiefbroeders: Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*. Verloren, Hilversum, 2012.
- David ZARET, *Origins of Democratic Culture. Printing, petitions, and the public sphere in early-modern England*. Princeton, 2000, 288 p.